

УДК 811.111-115

УНІВЕРСАЛЬНІ КОНЦЕПТИ: ПРІОРИТЕТНІСТЬ КОГНІТИВНОГО НАД СЕМАНТИЧНИМ

Сливка Н.Т.

Ужгородський національний університет

Останнім часом більшість дослідників пов'язують вирішення різних питань теорії мовного значення та функціонування мови з вивченням особливостей представлення знань у мові і, відповідно, з когнітивною діяльністю людини. “Значення і знання у парадигмі когнітивної лінгвістики вивчаються цілісно, сумісно, в їх співвіднесеності й постійній взаємодії” [10, с. 188]. На основі розмежування мислення і мови як двох самостійних, але водночас взаємопов'язаних феноменів, у лінгвістиці традиційно розрізняють концептуальну і мовну картини світу. Суть мовної картини світу полягає в тому, що в системі мови, в своєрідності її граматичної будови та лексиконі відображається те, як людина бачить оточуючий її реальний світ і своє місце в ньому. Концептуальна картина світу пов'язана зі сферою абстрактного, вона є сукупністю ідей, знань про навколишній світ та принципи його організації, в той час як мовна картина світу є продуктом вербальної реалізації цих ідей та знань. Порівняно з мовною, концептуальна картина світу має більш універсальний характер і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, тим часом як мовна картина світу виявляє специфіку бачення світу етнічною спільнотою [7, с. 4].

Пізнаючи та освоюючи навколишній світ, необхідно надати отриманим результатам відображення дійсності певну форму - зручну для формулювання, збереження і передачі. Такою універсальною формою є мова як знакова система. Центральним елементом будь-якої знакової системи виступає знак – основоутворююча одиниця. Знак - це засіб позначення того чи іншого елемента дійсності. Завдяки наявності мовних знаків елементи дійсності представлені в системі знань про світ, яка притаманна носію мови і з'являється можливість

передачі цих знань. Мовні знаки “означають” не за рахунок того факту, що наявний прямий зв'язок між знаками і зовнішнім світом, а тому, що вони співвідносяться з людським досвідом, який становить основу знань.

Мова не копіює реальність, а тільки певним чином відображає процес її пізнання людиною. Адже, як зазначає В.І. Постовалова, концептуальна картина світу багатша, ніж мовна картина світу, так як в її створенні беруть участь різні типи мислення, в тому числі і невербальні [8, с. 8].

Будь-який вид знань і досвіду систематизований, а це призводить до полегшення орієнтації як у зовнішній дійсності, так і у власному внутрішньому ментальному просторі. І концептуальна система, і мовна свідомість, взаємодіючи обопільно спрямовано, прагнуть організовуватись у такий спосіб, щоб пізнання світу, його когнітивні і мовні репрезентації були вищою мірою зручні та економні для збереження у формах свідомості, для оперування, перетворення і виведення в акти інтерсуб'єктної комунікації.

Під знаковою системою мови розуміють сукупність визначених властивостей матеріального (форма) та ідеального (зміст) характеру, яка притаманна не тільки слову як типовому представнику мовних знаків, але й одиницям вищого рівня, або повним мовним знакам, ієрархічною вершиною яких є висловлювання і текст. Різні типи знаків, будучи членами єдиної репрезентативної системи, при необхідності відображають певні аспекти концептуальної картини світу, або знання про світ.

Мовному знаку властива двостороння спрямованість: у світ навколишньої реальності людини та світ її свідомості. Якщо природну основу формування мовних знаків створює інформаційно-комунікативна функція речей [6, с. 309], то процесом створення знаків керує мислення. У знаку неподільно об'єднались ідеальне і матеріальне, психічне і фізичне. На думку Г.В.Колшанського, зв'язок мови та мислення, з одного боку, прямує до свідомості людини і, відповідно, переплітається з відображаючим характером розумової людської діяльності, а з іншої – переходить в елементарну мовну матерію, яка виражає цю свідомість і

представляє, в свою чергу, фізичне явище, яке можна спостерігати, описувати, розчленовувати та узагальнювати [5, с. 14].

Мовні засоби своїми значеннями передають тільки частину концепту, що підтверджується існуванням синонімів, різних дефініцій, визначень і текстових описів одного й того ж концепту. Значення слова – це тільки спроба дати загальне уявлення про зміст концепту, який виражається, окреслити відомі межі уявлення про його окремі характеристики цим словом. Дослідження мовного матеріалу свідчить про існування взаємодії семантичних і когнітивних процесів, при цьому пріоритетними є когнітивні процеси. Саме цей факт уможлиблює вивчення іноземної мови. Знання, відбите концептуальними структурами, ширше за значення мовної одиниці будь-якого рівня (слова, речення, тексту, граматичної категорії і т.п.).

Когнітивний і семантичний аналізи вимагають різні рівні абстракції. Семантичний завжди передбачає колективне знання, те, що існує й поширене в межах визначеного соціуму, котре є загальним для всієї спільноти, яка розмовляє на конкретній мові, оскільки мова – феномен суспільний, соціальний, який існує тільки в колективній свідомості, в суспільстві. Мовні значення – це соціально закріплені смисли, котрі зберігаються в колективній свідомості мовців (хоча спочатку ці смисли можуть бути й індивідуальними).

Когнітивний аналіз націлений на вивчення не тільки закріпленого соціальною практикою колективного, узагальненого знання, але й знання індивідуального, оскільки пізнання і мислення індивідуальні за своєю природою. Тільки частина результатів на початку суб'єктивного пізнання, індивідуальних образів навколишнього світу та смислів, які формуються мовцем, закріплюється соціальною практикою і стає надбанням усього суспільства, колективним знанням.

Отже, мовні значення передають тільки деяку частину нашого знання про світ. Основна ж частина цих знань зберігається в нашій свідомості у вигляді різноманітних мисленневих структур – концептів різного ступеня складності та

абстрактності, в зміст яких можуть додаватися нові, початково індивідуальні характеристики. У свою чергу, ці характеристики вимагають нових форм репрезентації в мові – вербалізації.

Важливу роль відіграє вивчення того, як саме людина сприймає і концептуалізує дійсність, які фактори об'єктивного й суб'єктивного порядку мають визначальне значення у формуванні картини світу визначеним етносом. Досягнення системного знання іноземної мови з рівнем мовної компетенції, близьким до рівня мовної компетенції в рідній мові, можливо вивчаючим при наявності у нього уявлення про ту картину світу, котра властива його рідній мові, і співвідношенні її з картиною світу, відображеної у системі мови, яка вивчається.

Не викликає сумніву наявність у кожній лінгвокультурній спільноті своєї картини світу, яка формується за рахунок мовних і немовних засобів. Існує багато досліджень, що підтверджують неідентичність “членування” дійсності в різних мовах (роботи Д.Хаймса, А.А.Залевської). Специфіка національних мов на рівні із специфікою національної свідомості, зумовлена особливостями діяльності, способом життя, умовами природного й соціального середовища, матеріальною і духовною культурою, що фіксуються на різних рівнях мови.

Кожен народ по-різному сприймає процеси та явища реальної дійсності, по-різному категоризує свій досвід, але, очевидно, антропоцентрична суть процесу концептуалізації забезпечує існування поряд із специфічними особливостями категоризації деяких універсальних концептів. Ці базові концепти являють собою певні сталі когнітивні структури, на каркасі яких вибудовуються змінні когнітивні структури, які відтворюють визначений рівень категоризації світу деякою етноспільнотою на певній фіксованій стадії її розвитку. Проблема когнітивних універсалій має давню історію. Підтвердженням цього служать теоретичні роботи Платона, Аристотеля, філософські та богословські праці Августина, Фоми Аквінського, Р.Декарта, Г.Лейбніца, Локка та ін. Німецький мислитель Г.В.Лейбніц, зокрема, обґрунтував у своїх працях необхідність пошуку універсальних, не вибраних довільно “елементів людської думки”. Як відзначають

дослідники, Лейбніц одним із перших зробив спробу створити ментальну мову – метамову, на якій задані одиниці концептуальної системи. У ХХ столітті дослідження в цьому напрямку були продовжені А.Вежбицькою та іншими вченими. А.Вежбицька, наприклад, спираючись на праці Лейбніца, Паскаля та ін. мислителів ХVII століття, доходить висновку, що “аналіз лексичних систем мов може привести до виявлення невеликої кількості “примітивів”, комбінацією яких можна далі описати весь словниковий склад мови ” [3, с. 16-17].

На думку О.Л.Боярської, концепт, який претендує на роль універсального, повинен задовольняти як мінімум наступні умови:

1. Інтуїтивно сприйматися як простий і зрозумілий.
2. Не повинен розкладатись на дрібніші когнітивні складові.
3. Активно використовуватись у якості матеріалу для визначення інших концептів, включаючи новоутворених.
4. Повинен бути наявним у максимальній кількості дефініцій.
5. Повинен бути лексикалізованим у більшості мов [1. с. 74].

Ключові культурно-філософські концепти, серед яких *добро*, *зло*, *істина*, *доля*, *краса*, *свобода*, *віра* існують у будь-якій мові та відображають моральні засади будь-якого народу. Людина цілісно усвідомлює реальну дійсність і своє місце в ній крізь призму цих базових концептів. Загальнооцінні концепти *добро* і *зло* є концептами вищого ступеня абстракції [2, с. 7] і прототипні на рівні аналізу лексичних одиниць будь-якої мовної системи.

З’ясовуючи зміст концепту “добро” в сучасній англійській мові, було проаналізовано семантичну структуру ключової лексеми на позначення цього концепту - “good” [9]. При дослідженні простежувалась семантична близькість лексико-семантичних варіантів слова “good”, що привело до виділення певного семантичного інваріанта, зміст ядра якого описано як “відношення та дія” і “оцінка їхнього якісного боку”. З метою підтвердження універсальності цього концепту пропонуємо розглянути його в межах сприйняття українським етносом. Досліджуваний базовий концепт в українській мові лексикалізований перш за все

як іменна мовна одиниця - “добро”. За тлумачним словником сучасної української мови [11, с. 255] ключова лексема на позначення концепту “добро” означає:

1. Усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям; благо(прот. *лихо, зло*); добра, корисна справа, вчинок і т. ін. **Не доводити до добра** – бути причиною неприємних наслідків. **Не перед добром** – про передчуття якоїсь біди, чогось зловісного. **У добрі**, зі сл. “*жити*”, “*рости*” і т. ін. – у сприятливих матеріальних умовах.

Щоб тобі(йому, їй)добра не було! – ужив. як лайка для вираження великого невдоволення з приводу чого-н.

2. Сукупність належних комусь речей, предметів, цінностей тощо; майно.

3. *ірон.* Щось погане, недоброякісне, незначне і т. ін., напр.: *такого добра нам не треба.*

4. Дозвіл, згода на що-н., напр.: *давати добро на участь.*

Дослідження змісту базового концепту “добро” на матеріалі словникової дефініції української мови здійснюємо на зразок лексико-семантичного аналізу мовної одиниці “good” в англійській мові, виділяючи при цьому: 1) цілісну семантичну структуру лексеми, яку розкладаємо на окремі значущі лексико-семантичні варіанти (ЛСВ); 2) у межах ЛСВ виділяємо складники елементарного змісту (семи); 3) на основі результатів компонентного аналізу синтезуємо семантичний інваріант досліджуваної лексеми.

Слово “добро” має чотири ЛСВ. Усі вони нетермінологічного характеру і відображають результати нерефлексивного пізнання дійсності людиною. Структуру ЛСВ1-“ усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям; благо(прот. *лихо, зло*); добра, корисна справа, вчинок і т. ін.” – полісемантичної одиниці “добро” складають семи *людина, відношення, дія, стан, якість* та *оцінка*. Слова “інтереси”, “бажання” слугують експлікаторами сем *відношення, дії* та асоціативно прагматичної *оцінки*. Слово “мрія” ідентифікує сему *оцінка* дещо ідеалістично, що відображає емоційність і деякий ірраціоналізм когнітивного сприйняття дійсності українським етносом. Словосполучення

“добра, корисна справа, вчинок” завершує поступову прогресію ідеалізації (навіть філантропізму) вербалізованого в українській мові концепту “добро”. Причиною цього можна вважати внутрішню релігійність українців (М.Костомаров), кордоцентричність в їхній світоглядно-філософській ментальності. На відміну від української, в ключовій англійській лексемі “good” акцент на моральну сторону дії знаходить своє вираження у понятійному змісті ЛСВ2 (that which is morally approved – Syn. ethic, merit, ideal; see **virtue1**). Фразові словосполучення у структурі ЛСВ1 мовної одиниці “добро” яскраво підтверджують наявність вище перерахованих сем: **не доводити до добра** містить семи *дія й оцінка*, **не перед добром** – *відношення, якість та оцінка*, **у добрі**, зі сл. “жити”, “рости” – *дія, якість й оцінка*, **щоб тобі(йому, їй)добра не було!** – *відношення, стан, якість й оцінка*.

Структура ЛСВ2 - “сукупність належних комусь речей, предметів, цінностей тощо; майно” – містить семи *відношення, якість та оцінка*. У плані понятійного змісту ЛСВ2 лексеми “добро” в українській мові та ЛСВ1 лексеми “good”(“ A benefit – Syn. welfare, gain, asset; see **advantage3**”) англійській мові збігаються. Ієрархічна відмінність ЛСВ1 та ЛСВ2 мовної одиниці “good” пояснюється раціоналізмом як пріоритетним принципом сприйняття дійсності англійською спільнотою.

Щодо ЛСВ3 - “ щось погане, недоброякісне, незначне і т. ін., напр.: *такого добра нам не треба*”, то його змістовний бік містить неприховану іронію і виражає кардинально протилежне змісту ЛСВ1 та ЛСВ2. Причиною цього є тяжіння української мови до непрямого образного опису. Структуру ЛСВ3 складають семи *відношення, якість та оцінка*.

Структура ЛСВ4 - “дозвіл, згода на що-н., напр.: *давати добро на участь*” – містить семи *дія, відношення й оцінка*. У плані понятійного змісту ЛСВ4 являє собою найнижчий рівень абстракції в межах семантичної структури української лексеми “добро”.

Семантично структурна близькість усіх ЛСВ (наявність однакових сем) мовної одиниці “добро” дозволяє виділити певний семантичний інваріант – синтезоване уявлення про слово в плані вираження його найстійкіших семантичних параметрів. Керуючись логічною очевидністю, зміст ядра семантичного інваріанта можна описати як “відношення та дія” і “оцінка їхнього якісного боку”. Семи *стан* і *людина* знаходять своє периферійне місце в структурі семантичного інваріанта і тяжіють до його ядра як фіксація дії та її виконавець відповідно.

Враховуючи, що знання, збережені в ядрі, вважаються істинними для будь-якої ситуації, ідентичність ядер семантичних інваріантів лексем “добро” в українській мові та “good” в англійській характеризує концепт “добро” як базову універсальну ментальну одиницю.

Література

1. Боярская Е.Л. Когнитивные аспекты полисемии / Е.Л. Боярская // Когнитивная лингвистика конца XX века: Материалы Международной научной конференции: В 3 частях. Часть 2: 7-9 октября 1997г.- Минск: МГЛУ, 1997.- С. 73-75.
2. Бессонова О.Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 “Германські мови” / О.Л. Бессонова.- К., 2003.- 38с.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д.Шмелева; под ред. Т.В.Булыгиной / Анна Вежбицкая.- М.: ”Языки русской культуры”, 1999.- 780с.
4. Гурская Ю.А. Концепт “истина” у Г.В.Лейбница / Ю.А.Гурская // Когнитивная лингвистика конца XX века: Материалы Международной научной конференции: В 3 частях. Часть1: 7-9 октября 1997г.- Минск: МГЛУ, 1997.- С. 222-224.

5. Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте / Г.В. Колшанский // Принципы и методы семантических исследований.- М.: Наука, 1976.- С. 5-81.
6. Коршунов А.М. Диалектика социального познания / М.Коршунов, В.В.Мантатов.- М.: Политиздат, 1988.- 383с.
7. Огаркова Г.А. Вербалізація концепту “кохання” в сучасній англійській мові: когнітивний та дискурсивний аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 “Германські мови” / Г.А.Огаркова.- К., 2005.- 20с.
8. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В.И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Под ред. Б.А.Серебрянникова.- М., 1988.- С.8-69.
9. Сливка Н.Т. Лексично виражений концепт з точки зору когнітивної семантики / Н.Т. Сливка // Сучасні дослідження з іноземної філології. Зб. наук. праць.- Ужгород, 2008.- Випуск 6.- С. 226-230.
- 10.Фабіан М.П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах / Мирослава Петрівна Фабіан.- Ужгород: Інформаційно-видавниче агенство “ІВА”, 1998.-255с.
- 11.Сучасний тлумачний словник української мови [ред. В.Дубічинський].- Х.: ВД “ШКОЛА”, 2006.-1008с.

Summary

The article touches upon the problem of the cognitive perception of surrounding reality and its semantic revealing. The scientific investigation is based on comparative lexico-semantic analyses of the verbalized concept “good” in the Ukrainian and English languages. The principal aim of the paper is to reveal the regarded concept as a universal mental unit.